TA'LIM TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA O'QUVCHILARDA KIBERBULLINGNING OLDINI OLISH VA KIBERXAVFSIZ XULQ-ATVOR MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Amonxonova Yanglishxon Abduazizxon qizi
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
Psixologiya kafedrasi stajyor-o'qituvchisi
yangilishxonamonxonova@gmail.com
Tel.: +998 93 821 99 69
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22876982

Annotatsiya

Maqolada ta'lim tizimini raqamlashtirish sharoitida o'quvchilarda kiberxavfsiz xulq-atvor madaniyatini shakllantirish va kiberbullingning oldini olishning psixologik-pedagogik jihatlari tahlil qilinadi. Raqamli fuqarolik, emotsional o'zini boshqarish, empatiya, raqamli mas'uliyat va psixologik himoya kiberbulling profilaktikasining muhim komponentlari sifatida yoritiladi. Shuningdek, maktab, oila va psixologik xizmat hamkorligiga asoslangan profilaktik yondashuv taklif etiladi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, kiberbulling, kiberxavfsizlik, raqamli fuqarolik, o'smirlar, emotsional intellekt, empatiya, psixologik profilaktika, raqamli madaniyat.

Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal kirib kelishi o'quvchilarning bilim olish, muloqot qilish va ijtimoiy tajriba orttirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Elektron ta'lim platformalari, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va turli raqamli kommunikatsiya vositalari o'quvchining kundalik hayotining ajralmas qismiga aylanmoqda. Shu bilan birga, raqamli muhitning imkoniyatlari bilan bir qatorda, undagi ijtimoiy-psixologik xavflar ham ortib bormoqda. Mazkur xavflarning muhim ko'rinishlaridan biri kiberbullingdir.

Kiberbulling elektron kommunikatsiya vositalari orqali boshqa shaxsga nisbatan haqorat, tahdid, kamsitish, yolg'on ma'lumot tarqatish, shaxsiy ma'lumotlarni oshkor qilish yoki ijtimoiy jihatdan chetlashtirish kabi takroriy salbiy xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi. Kiberbulling muammosini faqat texnik yoki axloqiy muammo sifatida baholash yetarli emas. U o'smirning emotsional holati, o'ziga munosabati, tengdoshlari bilan munosabatlari va ijtimoiy moslashuviga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaralishi lozim. Shu sababli raqamlashtirilayotgan ta'lim tizimida kiberxavfsizlik masalasini texnik himoya vositalari bilan bir qatorda psixologik-pedagogik profilaktika bilan uyg'unlashtirish zarur.

Raqamli muhit o'quvchilarning muloqot doirasini kengaytiradi. Biroq kommunikatsiya imkoniyatlarining kengayishi doimo ijobiy ijtimoiy tajribani anglatmaydi. Virtual muloqotda yuzma-yuz aloqaning cheklanganligi, ayrim hollarda anonimlik va kommunikativ harakatlarning oqibatlarini darhol ko'rmaslik agressiv xatti-harakatlarning yuzaga kelishi uchun sharoit yaratishi mumkin.

Kiberbullingning muhim psixologik xususiyati agressor va jabrlanuvchi o'rtasidagi jismoniy masofadir. An'anaviy bullingda tajovuzkor xatti-harakatning oqibati ko'pincha bevosita kuzatiladi. Virtual muhitda esa tajovuzkor o'z xatti-harakatining jabrlanuvchida qanday emotsional holat yuzaga

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

keltirayotganini to'liq anglamasligi mumkin. Bu holat empatik reaksiyaning pasayishi bilan bog'liq bo'lishi ehtimolini oshiradi.

Kiberbullingning boshqa bir jihati — uning makon va vaqt chegaralarining nisbatan kengligidir. Maktabdagi konflikt dars yoki maktab hududi bilan chegaralanishi mumkin bo'lsa, virtual agressiya o'quvchining uyida yoki dam olish vaqtida ham davom etishi mumkin. Shu sababli jabrlanuvchi uchun "xavfsiz makon" hissining pasayishi, doimiy kutish va xavotirlanish holatining kuchayishi ehtimoli mavjud.

Ta'lim jarayonining raqamlashtirilishi sharoitida o'quvchining raqamli kompetensiyasi faqat texnik vositalardan foydalana olish bilan belgilanmaydi. Zamonaviy o'quvchi raqamli muhitda o'z huquq va majburiyatlarini anglay olishi, shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilishi, boshqa foydalanuvchilarning huquqlarini hurmat qilishi va virtual muloqotning axloqiy me'yorlariga rioya qilishi kerak.

M. Ribble tomonidan ishlab chiqilgan raqamli fuqarolik konsepsiyasi texnologiyadan mas'uliyatli va xavfsiz foydalanishni ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'radi. Mazkur yondashuvda raqamli kommunikatsiya, raqamli huquq va mas'uliyat, raqamli xavfsizlik hamda texnologiyadan oqilona foydalanish kabi yo'nalishlar o'zaro bog'langan tizim sifatida qaraladi [1].

Kiberbullingning oldini olish nuqtai nazaridan raqamli fuqarolikning eng muhim jihatlaridan biri — raqamli xatti-harakat uchun shaxsiy javobgarlikni shakllantirishdir. O'quvchi virtual makonda yozilgan izoh, yuborilgan fotosurat, tarqatilgan video yoki boshqa kontent real insonning psixologik holatiga ta'sir qilishi mumkinligini anglashi zarur.

Shu nuqtai nazardan, kiberxavfsiz xulq-atvor madaniyatini quyidagi o'zaro bog'liq komponentlar orqali tavsiflash mumkin:

1. Raqamli axborot xavfsizligi — shaxsiy ma'lumotlar, parollar va akkauntlarni himoya qilish.
2. Raqamli kommunikatsiya madaniyati — virtual muloqotda hurmat, odob va mas'uliyatga rioya qilish.
3. Emotsional o'zini boshqarish — virtual provokatsiyaga impulsiv javob bermaslik.
4. Empatik kompetensiya — o'z virtual xatti-harakatining boshqa shaxsga ta'sirini anglash.
5. Tanqidiy fikrlash — yolg'on, manipulyativ yoki kamsituvchi axborotni farqlash.
6. Yordam so'rash kompetensiyasi — kiberbulling yuzaga kelganda ishonchli kattalar, pedagog yoki psixologga murojaat qila olish.

Demak, kiberxavfsiz xulq-atvor texnik bilimlarning oddiy yig'indisi emas, balki bilim, munosabat, emotsional boshqaruv va ijtimoiy mas'uliyatning birligidan tashkil topadigan psixologik-pedagogik kompetensiyadir.

Kiberbullingga qarshi psixologik profilaktikaning muhim yo'nalishlaridan biri o'quvchilarning emotsional intellektini rivojlantirishdir. Muallif tomonidan 500 nafar o'smir ishtirokida olib borilgan tadqiqotda 14 va 15 yoshli respondentlarning emotsional intellekt komponentlari bo'yicha farqlari o'rganilgan.

Tahlil natijalariga ko'ra, 14 va 15 yoshli o'smirlar o'rtasida o'z emotsiyalarini boshqarish ko'rsatkichi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli tafovut aniqlangan ($U=25583,5$; $p=0,034$). Shuningdek, o'zgalarning emotsional holatini bilish shkalasida ham yosh guruhlari o'rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli bo'lgan ($U=25634,5$; $p=0,037$). Shu bilan birga, emotsional bilimdonlik ($p=0,976$), o'zini o'zi undash ($p=0,260$), empatiya ($p=0,163$) va umumiy emotsional intellekt ($p=0,062$) bo'yicha farqlar statistik ahamiyatlilik darajasiga yetmagan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Mazkur natijalar kiberbulling profilaktikasi uchun muhim nazariy va amaliy mazmunga ega. Chunki virtual muhitdagi konfliktlarning kuchayishida nafaqat tajovuzkor xatti-harakat, balki unga beriladigan emotsional javob ham muhim o‘rin tutadi. O‘z emotsiyalarini boshqarish ko‘nikmasi rivojlangan o‘quvchi haqorat, provokatsiya yoki kamsituvchi xabarga impulsiv javob berishdan oldin vaziyatni baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

O‘zgalarning emotsional holatini bilish esa boshqa bir jihatdan ahamiyatlidir. Virtual muloqotda yuz ifodasi, ovoz ohangi kabi bevosita emotsional belgilar cheklanganligi sababli yozma xabar yoki tasvir mazmunini noto‘g‘ri talqin qilish ehtimoli mavjud. Shu bois o‘quvchida boshqa shaxsning ehtimoliy hissiy holatini hisobga olish, virtual harakat oqibatlarini oldindan tasavvur qilish va kommunikativ vaziyatni to‘g‘ri baholash kompetensiyasini rivojlantirish kiberbulling profilaktikasining muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Kiberbulling profilaktikasini samarali tashkil etishda maktab psixologining faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Raqamlashtirilgan ta’lim muhitida psixologik xizmat ham zamonaviy raqamli vositalardan foydalanishi zarur. Bunda asosiy maqsad o‘quvchilar faoliyatini doimiy nazorat qilish emas, balki xavfli vaziyatlarni erta aniqlash va o‘z vaqtida psixologik yordam ko‘rsatishdan iborat bo‘lishi kerak.

Maktab psixologi faoliyatida quyidagi yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- o‘quvchilarning kiberxavfsizlik va raqamli etika bo‘yicha bilimlarini diagnostika qilish;
- kiberbulling holatlariga duch kelish tajribasini anonim so‘rovlar orqali o‘rganish;
- xavotirlanish, ijtimoiy moslashuv va emotsional regulyatsiya xususiyatlarini baholash;
- kiberbulling qurbonlariga individual psixologik yordam ko‘rsatish;
- tashabbuskor o‘quvchilar bilan agressiv xulq sabablarini bartaraf etishga qaratilgan korreksion ishlarni tashkil etish;
- kuzatuvchi o‘quvchilarni passiv guvoh pozitsiyasidan faol himoyachi pozitsiyasiga yo‘naltirish;
- ota-onalar bilan raqamli xavfsizlik va farzand bilan ishonchli muloqot masalalarida psixologik maslahatlar olib borish.

Kiberbulling ishtirokchilari faqat jabrlanuvchi va tashabbuskordan iborat emas. Kuzatuvchi o‘quvchilar ham virtual guruhdagi jarayonning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli profilaktik dasturlar barcha ishtirokchilik rollarini qamrab olishi zarur. Kiberbulling sharoitida kuzatuvchining pozitsiyasi ayniqsa muhim. Masalan, haqoratli postga “layk” bosish, uni boshqalarga yuborish yoki izoh orqali qo‘llab-quvvatlash tajovuzkor xatti-harakatning ijtimoiy kuchini oshirishi mumkin. Aksincha, kontentni tarqatmaslik, jabrlanuvchini qo‘llab-quvvatlash va ishonchli kattaga murojaat qilish kiberbullingning davom etishini cheklashga yordam beradi.

Kiberbulling profilaktikasining samaradorligi ko‘p jihatdan maktab va oilaning o‘zaro hamkorligiga bog‘liq. Ota-onalarning farzandning internetdagi faoliyatiga mutlaqo befarq bo‘lishi ham, uni haddan tashqari nazorat qilishi ham muammoli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli nazoratdan ko‘ra ishonchli muloqotga asoslangan yondashuv muhim.

Ota-onalar o‘smirga internetdan foydalanish qoidalarini tushuntirish bilan cheklanmasdan, virtual muhitda yuzaga kelgan muammolarni bemalol aytib bera oladigan psixologik muhitni yaratishi kerak. Shu sababli oilaviy profilaktikaning asosiy vazifalaridan biri — o‘smirda “muammo yuzaga kelganda men yordam so‘rashim mumkin” degan psixologik xavfsizlik hissini shakllantirishdir. Bu esa oilaviy qo‘llab-quvvatlashni kiberbulling oqibatlarini yumshatuvchi muhim himoya resursiga aylantiradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Yuqoridagi nazariy va empirik mulohazalar asosida ta'lim tizimida kiberbulling profilaktikasini quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin:

raqamli muhit → raqamli kompetensiya → emotsional kompetensiya → kiberxavfsiz xulq-atvor → kiberbullingni erta aniqlash → psixologik yordam → psixologik bardoshlilik.

Mazkur modelda birinchi bosqich o'quvchining raqamli muhit bilan faol munosabatini ifodalaydi. Ikkinchi bosqichda xavfsiz foydalanish, raqamli etika va tanqidiy fikrlash kompetensiyalari shakllantiriladi. Uchinchi bosqich emotsional intellektning o'z emotsiyalarini boshqarish va boshqalarning emotsional holatini anglash kabi komponentlarini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Keyingi bosqichda o'quvchi o'z bilim va psixologik ko'nikmalarini real virtual vaziyatlarda qo'llay boshlaydi. Agar kiberbulling holati yuzaga kelgan bo'lsa, uni erta aniqlash va tegishli yordam mexanizmlarini ishga tushirish muhimdir. Yakuniy maqsad esa o'quvchining virtual xavfga duch kelganida konstruktiv xulq-atvorni saqlab qolish qobiliyatini, ya'ni psixologik bardoshliligini shakllantirishdan iborat.

Bunday yondashuv raqamlashtirishni faqat texnik vositalarni joriy etish jarayoni sifatida emas, balki o'quvchining raqamli va psixologik kompetensiyalarini birgalikda rivojlantiruvchi ta'limiy muhit sifatida qarash imkonini beradi.

Ta'lim tizimini raqamlashtirish o'quvchilarning ta'lim olish va muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, kiberbulling kabi yangi ijtimoiy-psixologik xavflarning dolzarbligini ham oshirmoqda. Shu sababli raqamli ta'lim muhitini shakllantirish jarayonida kiberxavfsizlik va psixologik xavfsizlik masalalarini bir-biridan ajratib bo'lmaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kiberbulling profilaktikasi texnik xavfsizlik qoidalarini o'rgatish bilangina cheklanmasligi kerak. Unda emotsional o'zini boshqarish, empatik munosabat, tanqidiy fikrlash, raqamli mas'uliyat, psixologik avtonomiya va yordam so'rash ko'nikmalari ham shakllantirilishi lozim.

Demak, raqamlashtirish jarayonining o'zi kiberbulling xavfini avtomatik ravishda kamaytirmaydi. Aksincha, uning ijobiy natijasi raqamli texnologiyalarni o'quvchilarning psixologik xavfsizligi, raqamli mas'uliyati va emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish bilan uyg'unlashtirish darajasiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ribble M. **Digital Citizenship in Schools: Nine Elements All Students Should Know.** 3rd ed. Arlington, VA: International Society for Technology in Education (ISTE), 2015.
2. Salmivalli C. Participant role approach to school bullying: Implications for interventions // **Journal of Adolescence.** 1999. Vol. 22, No. 4. P. 453–459.
3. Amonxonova Y.A. **O'smir davrida uchraydigan kiberbulling turlari va ularning psixologik xususiyatlari** // "Maktabgacha va maktab ta'limi" ilmiy jurnali. 2026. №1(2). B. 553–555.
4. Amonxonova Y.A. **O'smirlarda kiber-chidamlilikni shakllantirish: kiberbulling oqibatlarini psixologik korreksiya qilish** // "Mintaqaviy markazlarda ta'lim sifati" to'plami. 2026. B. 104–109.
5. UNESCO. **Global Citizenship Education in a Digital Age: Teacher Guidelines.** Paris: UNESCO, 2024.
6. Del Rey R., Casas J.A., Ortega R. Impact of the ConRed program on different cyberbullying roles // **Aggressive Behavior.** 2016. Vol. 42, No. 2. P. 123–135.
7. Olweus D. **Bullying at School: What We Know and What We Can Do.** Oxford: Blackwell Publishing, 1993.
8. Salmivalli C. Bullying and the peer group: A review // **Aggression and Violent Behavior.** 2010. Vol. 15, No. 2. P. 112–120.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.